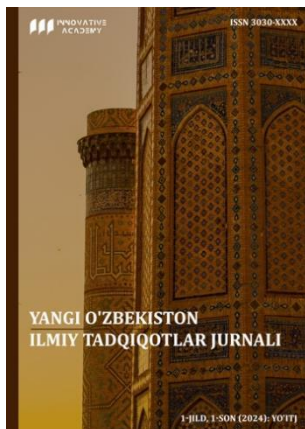

ABAY QO'NONBOYEV IJODIDA REALIZM VA TANQIDIY RUH

Nalibayev Nurjan

Navoiy davlat universiteti Qozoq tili va adabiyoti yo'nalishi 1 - kurs
talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17857382>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 1-dekabr 2025 yil

Ma'qullandi: 2-dekabr 2025 yil

Nashr qilindi: 5-dekabr 2025 yil

KEY WORDS

Abay Qo'nonboyev, realizm, tanqidiy ruh, tanqidiy realizm, ijtimoiy adolat, ma'rifat, "Qora so'zlar", axloq, jamiyat, badiiy tafakkur.

ABSTRACT

Ushbu maqolada buyuk qozoq mutafakkiri va shoiri Abay Qo'nonboyev ijodida realizm va tanqidiy ruhning shakllanishi, badiiy-estetik xususiyatlari hamda ijtimoiy-ma'naviy ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida Abay asarlarida jamiyat hayotining real manzarasi, inson tabiatidagi salbiy va ijobiy jihatlarning haqqoniy tasviri, shoirning tanqidiy tafakkuri va ma'rifiy g'oyalarining o'zaro uyg'unligi ochib beriladi. Shuningdek, Abay realizmining qozoq yozma adabiyotidagi tutgan o'rni va keyingi adabiy jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri asoslab beriladi. Maqola natijalari Abay merosining nafaqat tarixiy-badiiy, balki zamonaviy ma'naviy taraqqiyot uchun ham muhim manba ekanini ko'rsatadi.

KIRISH

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo va qozoq dashtlari ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hamda ma'naviy hayotida keskin burilishlar davri bo'ldi. Aynan shu tarixiy sharoitda yetishib chiqqan buyuk mutafakkir, shoir va ma'rifatparvar Abay Qo'nonboyev qozoq adabiyotini yangi bosqichga olib chiqqan ulkan ijodkor sifatida maydonga chiqdi. U xalqning asrlar davomida shakllangan og'zaki ijodiy tajribasini Sharq va G'arb adabiy-estetik tafakkuri bilan uyg'unlashtirib, qozoq yozma adabiyotiga realistik yo'nalish va tanqidiy tafakkurni olib kirdi. Abay ijodining asosiy xususiyatlaridan biri voqelikni bezashsiz, boricha tasvirlash, jamiyatdagi illatlar, adolatsizlik, johillik, dangasalik, manmanlik, riyo va nodonlik kabi salbiy holatlarni dadil fosh etishidir. Uning she'rlari va nasriy "Qora so'zlari"da jamiyat hayotining real manzarasi, xalq turmushi, ijtimoiy tabaqalanish, ma'naviy inqiroz kabi masalalar chuqur realizm ruhida yoritiladi. Shu jihatdan Abay ijodi nafaqat badiiy-estetik, balki kuchli ijtimoiy-tanqidiy ahamiyatga ham ega.

ASOSIY QISM

Abay tanqidiy realizmining o'ziga xosligi shundaki, u faqat tashqi ijtimoiy illatlarni fosh etish bilan cheklanmay, balki insonning ichki dunyosini, ruhiy-ma'naviy inqirozini ham chuqur tahlil qiladi. Shoir uchun jamiyat muammolarining ildizi inson tafakkuri, axloqi va dunyoqarashidagi nuqsonlar bilan chambarchas bog'liq. Shu bois Abay tanqidiy ruhni faqat qoralanish emas, balki jamiyatni isloh qilishga, insonni komillikka yetklashga qaratilgan ma'rifiy vosita sifatida qo'llaydi. Bugungi globallashuv, ma'naviy tahdidlar kuchayib

borayotgan bir davrda Abay ijodidagi realizm va tanqidiy ruhning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Chunki shoir ko'tarib chiqqan muammolar jaholatga qarshi ma'rifat, adolatsizlikka qarshi haqiqat, riyoga qarshi poklik, loqaydlikka qarshi mas'uliyat g'oyalari bugungi jamiyat uchun ham dolzarbdir. Shu jihatdan Abay merosi faqat tarixiy-adabiy hodisa sifatida emas, balki zamonaviy tafakkur uchun ham muhim ma'naviy manba bo'lib qolmoqda.

Abay Qo'nonboyev ijodida realizmning shakllanishi tasodifiy hodisa emas, balki muayyan tarixiy, ijtimoiy va ma'naviy omillar bilan chambarchas bog'liq jarayondir. XIX asrning ikkinchi yarmi qozoq jamiyatida ijtimoiy tabaqalanish, chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosatining kuchayishi, eski urf-odatlar bilan yangi hayot talablari o'rtasidagi keskin ziddiyatlar davri edi. Ana shunday murakkab tarixiy muhit Abay dunyoqarashining shakllanishida muhim rol o'ynadi. Abay Sharq mumtoz adabiyoti Firdavsiy, Navoiy, Sa'diy, Jomiy asarlari bilan bir qatorda rus va Yevropa adabiyotining ilg'or namoyandalari Pushkin, Lermontov, Krilov, Goethe, Byron ijodini chuqur o'rgandi. Ayniqsa rus realizmi maktabining ta'siri Abay ijodida yaqqol seziladi. Pushkin va Lermontov asarlaridagi hayotning haqqoniy tasviri, inson ruhiyati bilan ijtimoiy muhit o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berish Abay realizmining estetik asoslarini boyitdi. Abay uchun realizm bu shunchaki hayotiy voqelikni tasvirlash emas, balki inson va jamiyat muammolarini chuqur mushohada qilish vositasi edi. U xalq og'zaki ijodidagi hayotiylik, voqeabandlik, obrazlarning xalqona soddaligini yozma adabiyotning badiiy yutuqlari bilan birlashtira oldi. Shu tariqa Abay qozoq yozma adabiyotida tanqidiy realizmning poydevorini mustahkamladi.

Abay ijodining muhim jihatlaridan biri jamiyat hayotining barcha qatlamlarini o'z ichiga olgan haqqoniy ijtimoiy manzara yaratishidir. Shoir asarlarida oddiy xalq hayoti, boy-badavlatlarning zo'ravonligi, biy va to'ralarning nohaqligi, ilmi va ilmsiz insonlar o'rtasidagi tafovut aniq, hayotiy ranglarda tasvirlanadi. Masalan, Abay she'rlarida ko'pincha manmanlikka berilgan boylar, poraxo'r biylar, xalqni aldov bilan boshqarayotgan riyokorlar tanqid qilinadi. U jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizlikni shaxsiy fojea sifatida emas, balki ijtimoiy tizimdagi muammo sifatida talqin etadi. Shoir uchun jamiyat illatlari alohida shaxslarning nuqsoni emas, balki butun xalq taqdiriga tahdid soluvchi xavfli hodisadir. Abay "Qora so'zlar"ida esa jamiyatdagi illatlar yanada ochiq, dadil va falsafiy tahlil asosida bayon qilinadi. U yerda xalqning befarqligi, ilmga bo'lgan sovuqqon munosabati, dangasalik, milliy ongning sustligi keskin tanqid qilinadi. Abay jamiyatning og'ir ahvolini nafaqat tashqi sharoitlar bilan, balki inson tafakkuri va axloqidagi inqiroz bilan bog'laydi.

Abay ijodidagi tanqidiy ruh keskin, fosh etuvchi, ammo shu bilan birga ma'rifiy xarakterga ega. Shoir tanqid orqali jamiyatni tahqirlashni emas, balki uni isloh qilishni, insonni tafakkur uyg'onishiga yetaklashni maqsad qiladi. Shu sababli uning tanqidi ko'pincha achchiq haqiqat, kinoya, istehzo va ramziy obrazlar orqali beriladi. Masalan, nodonlik, jaholat va manmanlik Abay asarlarida kulgili, achinarli va ba'zan fojeaviy ruhda tasvirlanadi. Shoir insonni tashqi ko'rinishigagina emas, uning ichki dunyosiga qarab baholaydi. Uning tanqidiy asarlari o'quvchini nafaqat jamiyat haqida, balki o'z-o'zini anglashga ham majbur etadi. Abay tanqidiy realizmining muhim tomoni u shaxs va jamiyat uyg'unligini ochib beradi. Insondagi axloqiy buzilishlar jamiyatda tanazzulga sabab bo'sa, jamiyatdagi adolatsizliklar inson ruhiyatini yemiradi. Ana shu o'zaro ta'sir Abay asarlarida chuqur psixologik realizm ruhida aks etadi.

Abay ijodining eng yuksak namunalaridan biri hisoblangan "Qora so'zlar" realizm va tanqidiy tafakkurning betakror namunasi sanaladi. Bu asarda shoir jamiyat, inson, axloq, ilm-ma'rifat haqida bevosita, vositachilarsiz, hayotiy haqiqat asosida fikr yuritadi. "Qora so'zlar"da Abay xalqning dangasalik, maishatparastlik, oson boylik orttirishga intilish kabi salbiy xususiyatlarini keskin tanqid qiladi. U insonni o'z ustida ishlashga, ilm olishga, halol mehnat qilishga da'vat etadi. Abay tasavvurida real taraqqiyotning yagona yo'li ma'rifat, axloqiy poklik va ijtimoiy mas'uliyatdir. Bu asardagi tanqidiy ruh hissiy hayqiriq emas, balki teran

mulohazaga tayangan, lo'nda, mantiqiy va hayotiy dalillar bilan asoslangan tanqiddir. Shu sababli "Qora so'zlar" bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Abay ijodi qozoq adabiyoti tarixida tub burilish yasadi. U qozoq adabiyotini faqat lirika doirasidan chiqarib, ijtimoiy, falsafiy va ma'rifiy masalalarni yorituvchi kuchli badiiy tizimga aylantirdi. Shoir realizmi keyingi avlod adiblari Shoqan Ualiyxonov, Axmed Baytursinov, Mirjaqip Dulatov kabi ma'rifatparvarlarning ijodiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Abay yaratgan tanqidiy realizm an'anasi keyinchalik jadid adabiyoti, milliy uyg'onish harakatining badiiy asoslaridan biriga aylandi. Uning asarlaridagi haqiqatparastlik, ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy talabchanlik bugungi zamonaviy qozoq va butun turkiy adabiyot uchun ham muhim estetik mezon bo'lib qolmoqda.

XULOSA

Abay ijodida tanqidiy ruh iztirobli hayqiriq yoki faqat qoralash vositasi emas, balki ma'rifiy, islohiy va tarbiyaviy vazifani bajaruvchi kuchli estetik hodisadir. Shoir insonni ilmga, tafakkurga, axloqiy poklikka chorlaydi, jamiyatning ichki kasalliklariga tashxis qo'yadi va ularni tuzatish yo'llarini ko'rsatadi. Ayniqsa, "Qora so'zlar" orqali Abay realizmi falsafiy chuqurlikka ega bo'lib, inson va jamiyat munosabatlari yangi badiiy-badiiy tafakkur darajasiga ko'tarilgan. Tadqiqot shuni ham ko'rsatdiki, Abay ijodi qozoq adabiyotida tub burilish yasab, keyingi adabiy jarayonlar jadidchilik harakati, ma'rifatparvarlik adabiyotining shakllanishida mustahkam asos vazifasini bajargan. Shoir tomonidan ilgari surilgan haqiqatparastlik, ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy talabchanlik bugungi zamonaviy adabiyot va madaniyat uchun ham muhim mezon bo'lib qolmoqda.

Umuman olganda, Abay Qo'nonboyev ijodidagi realizm va tanqidiy ruh nafaqat o'z davri uchun, balki bugungi globallashuv sharoitida ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Uning asarlarida ilgari surilgan g'oyalar ilm-ma'rifatga intilish, adolat, vijdon, mas'uliyat, ma'naviy poklik bugungi insoniyat uchun ham umuminsoniy qadriyatlar sifatida ahamiyatini saqlab qolmoqda. Shu bois Abay merosi nafaqat adabiy-tarixiy hodisa, balki zamonaviy jamiyatni ma'naviy yuksaltiruvchi kuchli ma'rifiy maktab sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Abay Qo'nonbayev. Tanlangan asarlar. – Almati: Jazushy, 2005. – 2 jild.
2. Abay. Qora so'zder (Qora so'zlar). – Almati: Ana tili, 2010.
3. Muixtor Avezov. Abay yo'li (roman-epopeya). – Almati: Jazushy, 2006.
4. K. Jumaliyev. Qozoq adabiyoti tarixi. – Almati: Mektep, 2003.
5. S. Qiraqbayev. Abay va qozoq realizmi muammolari. – Almati: Gylym, 1995.
6. B. Qaniyev. Abay falsafasi va ma'naviyat. – Almati: Dauir, 2008.
7. A. Baytursinov. Adabiyot tanqidi va tadqiqotlar. – Almati: Ana tili, 1991.
8. S. Safarov. Badiiy tafakkur va realizm. – Toshkent: Fan, 2004.
9. D. Qudoyberganova. Adabiy jarayon va realizm muammolari. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
10. N. Karimov. XX asr o'zbek va turkiy xalqlar adabiyoti. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.